

Nitq etiketi universal dil hadisəsi kimi

Vəfa Camal qızı Həsənzadə

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: v.hesen-zade1996@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. İ.B. Kazımov,
p.ü.f.d., dos. P.M. Həsənova

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, nitq, nitq etiketi, etika, funksiya

Ключевые слова: речевая культура, общение, речь, речевой этикет, этика функция

Key words: speech culture, intercourse, speech, speech etiquette, ethics, function

Nitq mədəniyyəti ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olaraq, məxsus olduğu xalqın etnik-milləti və ictimai-estetik dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etməklə bərabər, onun tarixi keçmişinin və mədəni səviyyəsinin simvoludur. Nitq mədəniyyəti nəzəri və tətbiqi dilçilik kontekstində öyrənilir və nitq mədəniyyətinin təcrübə məsələləri bir növ dilçiliyin nəzəri problemlərinin təcrübəyə yanaşmasıdır.

Ünsiyyət və fəaliyyət prosesində nitq mədəniyyətinin təcrübə məsələləri meydana çıxır. Xüsusi etik norma və dəyərlərə malik nitq mədəniyyəti cəmiyyətdə insanlar arasında ictimai münasibətlərin tənzimləyicisidir. İnsanlararası münasibətin vacib faktorlarından birini ünsiyyət mədəniyyəti təşkil edir və nitq mədəniyyəti ünsiyyət prosesində baza rolunu oynayır. Səlis nitqə malik hər bir insan ünsiyyət prosesində öz hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini dil-nitq prosesinin vəhdəti kontekstində reallaşdırır. Daxili nitqdə formalaşan fikirlər canlı nitq prosesində səsləndirilmək imkanı əldə edir. Bu daxili əlaqələnmə dil-nitq vəhdətini ortaya qoyursa, fikirlərin, ideyaların ictimailəşməsi ünsiyyət prosesində həyata keçir. Məhz bu faktor nitq mədəniyyəti ilə ünsiyyət mədəniyyətinin üzvi əlaqəsini təsdiq edir.

Hər bir xalqın dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqımızın milli təfəkkürünün, əxlaqi-etik dəyərlərinin ifadəsi olan bir qrup söz və ifadələr mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində bu qəbildən olan ifadə və söz qrupları nitq etikətləri, yaxud nitq yarlıqları adı ilə qeyd olunur. Nitq etikətləri gündəlik istifadədə ünsiyyət məqsədilə işlədilən, norma səciyyəsi daşıyan nitq konstruksiyaları hesab olunur. Onlar cəmiyyətdə davranış normalarının tənzimləyicisi olmaqla yanaşı, mədəni ünsiyyətin formalaşdırılmasında müəyyənədiçi rol oynayır. Nitq mədəniyyəti - ünsiyyət prosesi - nitq etiketi vəhdəti meydana çıxır. Nitqin mədəni səciyyə və keyfiyyətlərinə yiyələnmədən ünsiyyət prosesində iştirak etmək qeyri-mümkündür. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq bacarıqlarından məhrum yaxud onlara istənilən səviyyədə yiyələnməmiş insan ünsiyyətdən kənar qalır. Ünsiyyət isə insanların mənəvi tələbatıdır və bu tələbatın ödənməməsi əsəb pozuntularına və daha ciddi xəstəliklərə səbəb olur. Psixoloji ədəbiyyatlarda “ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çox planlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir” (4, s. 98). Birgə fəaliyyətə əsaslanan ünsiyyətin etik səviyyədə qurulması nitq etikətləri hesabına baş tutur. Nitq etiketi hər bir cəmiyyətin nitq davranışı formulları, ünsiyyət stereotipləridir. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Jestika, mimika və nitq ünsiyyətin qurulmasında geniş istifadə olunan vasitələr hesab olunur.

Ünsiyyət anlayışı etikətdən daha genişdir. Etiket hər zaman ünsiyyət prosesində həyata keçsə də, hər ünsiyyət etiket ola bilmir.

Nitq etikətləri müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında geniş istifadə olunur. Mədəni nitq etikətində situasiya əsas meyardır, dialoqun istiqamətini müəyyən edir, ünsiyyət zamanı məramın açılması situasiyadan bilavasitə asılıdır. Hər bir xalqın dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də xalqımızın müraciət, təbrik, ayrılma, görüş məqamlarında işlədilən nitq etiketi formalarından istifadə situasiya tipləri ilə birbaşa bağlıdır. Situasiya tipləri rəsmi, qeyri-rəsmi, yarı-rəsmi məqamlarda mövcud olur və onlara tanışlığın dərəcəsi, söhbət iştirakçılarının sosial statusu, təhsili, söhbət iştirakçıların sayı da təsirini göstərir. Nitq etiketi normaları plastik xarakterə malikdir və situasiyadan asılı olaraq onları müxtəlif istiqamətlərə əymək mümkündür. Nitq etiketi formaları situasiyalarda stereotiplərin seçimində ünsiyyət şəraiti təsir göstərir. Məhz nitq etiketi situasiyanın düzgün qiymətləndirilib həmin situasiya üçün düzgün, norma hesab edilən ifadələrin seçilməsini tələb edir.

Cəmiyyətdə insanlararası mövcud münasibətlər sistemində nitq etikətləri gündəlik istifadədə ünsiyyət məqsədilə işlədilən, norma səciyyəsi daşıyan nitq konstruksiyaları hesab olunur. Nitq etikətləri dildə bir sistem təşkil edərək, bir sıra komponentlərdən ibarətdir və Azərbaycan dilində olan xüsusi söz və yaxud söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Nitq etikətləri məqsəduyğun istifadə və işlənmə sahəsinə görə növlərə bölünür. Müraciət qaydaları, şad və ya pis xəbərləri çatdırma, dinləmə, danışanın fikrinə münasibət bildirmək, söhbətə qoşulma, verilən sualları cavablandırma qaydaları, mimika və jestikadan istifadə qaydaları kimi komponentləri özündə birləşdirir.

Nitq etikətinin məzmununda daşdığı etik xarakteri onu etika ilə bağlılığın nəzər salınmasına səbəb olur. Əksərən bu iki termin ya qarışdırılır, ya da tamamilə eyniləşdirilir. Nitqin etik məsələləri nəzakətli davranış qaydalarına, etik normalara düzgün riayət edilməsini tələb edir. Etika müəyyən cəmiyyət daxilində insanların bir-birinə münasibətini tənzimləyən nəzakətli danışıq və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. “Etika” və “etiket” terminləri mənə, səslənmə və tətbiq olunma sahələrinə görə bir-birinə yaxın mənəli sözlər kimi dərk edilmişdir. “Etiket” fransız, “etika” isə latın sözüdür. “Etiket” sözü fransız dilində iki mənədadır: 1) yarlıq, etiket, yazı; 2) mərasim. “Etiket” sözü də latın dilində iki mənəlidir: 1) ictimai şüur formalarından biri kimi əxlaq; tərbiyə və mənəviyyat haqqında fəlsəfi nəzəriyyə; 2) hər hansı sinfin, cəmiyyətin və ictimai təşkilatın əxlaq qaydaları. “Etiket” sözü holland dilində, əsasən “paycıq” mənəsində işlədilmişdir. “Paycıq” ilkin olaraq “malın, eksponatın üstünə yapışdırılmış kağız” mənəsində olmuşdur, sonralar isə “kağız” mənəsini qazanmışdır” (3, s. 179). İndi isə etiket sözü həm “yarlıq”, həm də “danışıq norması” şəklində işlənilir və “yarlıq” mənəsi ilkin, “danışıq norması” isə törəmədir. Etika fəlsəfə elminin tədqiqat sahəsinə daxil olub, əxlaq, mənəviyyat qaydalarını əhatə edərsə, etiket isə cəmiyyətdə mədəni, etik, əxlaq normalarına uyğun davranış qaydalarını əks etdirir. Əlbəttə inkar etmək olmaz ki, etiketin mahiyyətində duran xüsusiyyətlər etik xarakterə malikdir. Lakin etiketin məxsus olduğu etik xarakteri onu etika ilə eyniləşdirmək haqqı vermir. Etik normalar daxilində nitq etikətlərinin gözlənilməsi cəmiyyət tərəfindən təqdirəlayiq hal kimi qarşılır. Nitq və etiket bir-birilə üzvi əlaqədədir, nitqin əxlaqi dəyərlərə, etik normalara uyğun olması danışanın haqqında adresatın müsbət rəyinə səbəb olur.

Bununla da danışan səlis, mədəni nitqi ilə həmsöhbətini heyran etməklə qalmır, söhbətdə təsiredici qüvvəni və söhbətin gedişatında idarəni öz əlinə alır.

Nitq etikətlərindən bəhs açarkən bir çox hallarda digər etiket növlərinin də onun tərkib hissəsi kimi verilməsi halları müşahidə olunur. “Etiketinin isə 3 növü göstərilir: Xarici görünüş

etiketi, nitq etiketi və davranış etiketi”(2, s. 41). Bir-birilə sıx bağlı olan bu üç etiket növlərinin hər biri özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir.

Xarici görünüş etiketinə səliqəli və zövqlü geyim tərz, saç düzümü və s. zahiri görünüş əlamətləri daxildir. Məlumdur ki, hər mərasimin öz geyim tərz, var və xarici görünüş etiketinin də tələbi hər hansı bir mərasimə uyğun geyim tərzinin seçilməsidir. Etiketə uyğun, səliqəli və zövqlü xarici görünüş insan haqqında xoş təəssüratın yaranmasına səbəb olur. Davranış etiketi isə insanların cəmiyyət tərəfindən müxtəlif situasiyalar üçün qəbul edilmiş, nümunəvi hesab edilən hərəkətlərinin məcmusudur. Nitq etiketi isə cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş müvafiq nitq situasiyasında insanlar arasında mədəni ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən etik qaydalar sistemindən ibarətdir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış milli mənəviyyət və mədəniyyətimizin başlıca, əsas komponentlərindən sayılır. Nitq etiketi davranış və danışq etiketini də özündə cəmləşdirir.

Nitq etiketləri də tərkib hissəsi olduğu nitq mədəniyyəti kimi milli səciyyə daşıyıb, məxsus olduğu xalqın etnik-milli dəyərlərinin nitq prosesində təzahürüdür. Müqəddəs “Qurani-Kərim”də işlənmiş nitq etiketləri müsəlman dünyasının ümumdil-nitq mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirsə, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi isə oğuz türk nitq mədəniyyətinin bariz nümunəsidir. Nitq etiketləri milli olduğu qədər həm də bəşəridir. Çünki nitq etiketləri dünya dillərinin hər birində mövcuddur və universal dil hadisəsidir.

Nitq etiketləri qədimliyi və müasirliyi özündə cəmləşdirə bilir. Onlar köhnə nitq ənənələrini qoruyub saxlasalar da müasir dövrdə baş verən, sürətli inkişaf nəticəsində cəmiyyətdə yaranan nitq mədəniyyəti münasibətlərində dəyişikliklər müşahidə olunur. Nitq etiketləri də bu inkişafı bağlı baş verən dəyişikliyi bilavasitə əks etdirir. Nitq etiketindən istifadə zamanı bir sıra amillər nəzərdə saxlanmalıdır:

“Birincisi, xalqın dil-nitq fəaliyyəti nəticəsində qərarlaşmış ifadələr yığıcı meydana olmalıdır. İkincisi, həmin ifadələr yığıcı nəliyi, necəliyi dil kollektivinin üzvlərinə, o cümlədən danışan və dinləyəne məlum olmalıdır. Üçüncüsü, nitq etiketi ifadələrinin gözlənməsi və pozulması hallarını müəyyən edən qaydalar mövcud olmalıdır. Dördüncüsü, nitq etiketləri ifadələrinin konkret nitq şəraitləri ilə bağlı olduğunu başa düşmək zərurəti işləməlidir” (2, s. 25).

Nitq etiketinin ünsiyyət və nitq prosesində bilavasitə iştirakı onun nitq ilə sıx bağlılığı ilə izah oluna bilər. Onlar arasındakı üzvi əlaqə yerinə yetirdikləri funksiyalarında da nəzərə çarpır.

Nitqin və nitq etiketlərinin nitq prosesində daşdığı funksiyaları arasında üzvi əlaqəni hər birinin ayrıca funksiyalarına nəzər saldıqda görmək mümkündür. Nitqin funksiyaları dilçilik ədəbiyyatlarında aşağıdakılar şəklində verilir:

1. Nitqin magik (ovsun) funksiyası – sözün fəvqəladə, sirli təsir qüvvəsi bu funksiya ilə ifadə olunur.

2. Nitqin nominativ funksiyası – bu funksiya əsas məqsəd fikri adresata çatdırmaq, yaxud insanlar arasında əlaqə yaratmaq deyil, fikrin bu və ya digər obyektini göstərmək, onu adlandırmaqdır.

3. Nitqin diakratik funksiyası – bu funksiya nitqin tamamlanması, korreksiyası məqsədilə istifadə olunur.

4. Nitqin okkazional funksiyası – nitqə qeyri-nitq situasiyasının əlavə edilməsində özünü göstərir. Məsələn, savadsız adamdan danışanda əlimizi stola vurmağımız nitqin okkazional funksiyası ilə bağlıdır.

5. Nitqin signal funksiyası - bu, nitq vasitələrindən adresatı xəbərdar etmək, adresatın müəyyən reaksiyasına nail olmaq məqsədilə işlənilir.

6. Nitqin emotiv funksiyası – danışanın hiss və duyğularını ifadə etmək məqsədi ilə işlədilərən sözlərdə danışan dinləyəni müəyyən bir hərəkəti etməyə sövq etdikdə təzahür edir.

7. Nitqin ekspressiv funksiyası – bu funksiya ilə fikrin ifadəli verilməsini şərtlənir.

8. Nitqin estetik (poetik) funksiyası – bu funksiya nitqin estetik gözəllikdə qurulmasına xidmət edir.

9. Nitqin etnik funksiyası – nitq vasitəsilə danışanın milli mənsubiyyətini bildirməsi, ifadə etməsi nitqin etnik funksiyası ilə bağlıdır.

10. Nitqin etik funksiyası – nitqdən danışanla dinləyən arasında kontakt yaratmaq məqsədilə istifadə olunur.

Nitq etiketləri, bir növ “ayna” rolunu oynayır və hər bir insanın daxili mədəniyyət və mə-nəviyyətinin güzgüsünə çevrilir. Nitq etiketinin əsasını nitq formulları təşkil edir. Nitq etiketi formulları nəzakətli davranış və əxlaq xüsusiyyətlərini əhatə edib, 3 əsas qrupa ayrılır: 1) başlanğıc; 2) orta; 3) son. Nitq davranışı sferaları isə sosial-məişət, sosial-mədəni, elmi-tədris, ictimai-siyasi, rəsmi-işgüzar kimi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

Nitq etiketləri bir sıra başlıca dil funksiyalarını yerinə yetirir, bunları sadalamaq yerinə dü-şərdi, bu funksiyalar aşağıdakılardır:

“1. Kontaktyaratma funksiyası. Bu funksiya ünsiyyət prosesində həyata keçir. İnsanların bir-birilə əlaqə, münasibət yaratmasına kömək edir. Ünsiyyət insanların ən böyük tələbatlarından sayılır. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar bir-birini qarşılıqlı anlamaya səy edir, öz fikir və duyğularını ən səmərəli formada çatdırmağa çalışır. Kontaktyaratma funksiyası danışanın həmsöhbətinin diqqətini cəlb etdiyi, onu məlumatın qəbul edilməsinə hazırladığı zaman təzahür edir.

2. Apelyativ funksiya. Bu funksiya çağırış məqsədli olub, müraciət olunanı bildirir. Apelyativ funksiya ünsiyyətin yaranması, dialoqun baş tutması üçün əsas vasitə rolunu oynayan müraciət formullarını ehtiva edir. Müraciət formulları bu funksiya vasitəsilə çağırılan şəxsi bildirir. Əlbəttə, müraciət formulları söhbətin başlanmasına rəvanc verir. Bu baxımdan, müraciət formullarının düzgün seçilməsi önəmlidir. Müraciət formulları seçilərkən insanlar arasında tanışlığın dərəcəsi, yaş, cins, sosial status, vəzifə, peşə və məşğuliyyət, ünsiyyət şəraiti, söhbət iştirakçılarının miqdarı kimi amillər nəzərdə saxlanmalıdır.

3. Kontativ funksiya (adlandırma). Görkəmli rus dilçi alimi prof. Lidiya Federenko müraciət formalarını şərh edərkən qeyd edir ki, müraciət sadəcə çağırır, həm də onu adlandırır, yəni kontativ funksiya daşıyır. Apelyativ funksiya həmsöhbətə yönəlmiş nitq pozisiyasındakı rolu ilə bağlıdırsa, kontativ funksiya nəzakət anlayışı ilə əlaqədardır.

4. Volyuntativ funksiya, yəni həmsöhbətinə iradəsini bildirmə, ona təsiretmə funksiyası. Volyuntativ funksiya nitq etiketlərinin emosional-dəyər funksiyası ilə bağlı olub, xahiş, dəvət, icazə, məsləhət, təklif, rica situasiyalarında volyuntativ funksiyalı nitq etiketlərində təzahür edir. Təsiretmə ünsiyyət prosesində olduqca mühüm amildir. Nitq təsirli olduğu halda danışan həmsöhbətinə təsir edin öz fikir və duyğularını ifadə edə bilər.

5. Emotiv funksiya dilin ekspressiv-emosional funksiyası ilə sıx bağlıdır. Bu funksiyanın vasitəsilə həmsöhbətlər bir-birinə öz duyğu və arzularını ifadə etməyə kömək edir və emosiyaların, hissələrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır” (2, 32).

Məqalənin aktuallığı. Nitq etiketləri nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ünsiyyət-nitq prosesində mühüm rol oynayır və məxsus olduğu xalqın milli-etnik təfəkkürünün, mənəvi-əx-laqi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Həmçinin, nitq etiketləri cəmiyyətdə etik-mədəni danışmaq və rəftar normalarının nizamlayıcısıdır. Məqalədə cəmiyyətdə insanlararası münasibətlər sisteminə nitq etiketinin rolu qabardılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Nitq mədəniyyətində nitq etiketlərinin mövqeyi məsələsi məqalədə yer alır və dil-nitq proseslərində nitq etiketlərinin iştirakından bəhs açılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nitq etiketlərindən gündəlik həyat fəaliyyətində istifadə olunması insanlar arasında etik-mədəni ünsiyyətin qurulmasını təmin edir. nitq ünsiyyəti prosesində nitq etiketlərindən istifadə hər situasiya üçün işlədilməsi uyğun olan söz və ifadələrin seçilməsini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Azərbaycan dilində nitq etiketləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2016.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003.
4. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 2007.
5. Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrədilməsi məsələləri. Bakı, 1999.
6. Seyidov S. Psixologiya. Bakı, 2007.

V.Дж. Гасанзаде

Речевой этикет как универсальное языковое явление

Резюме

Речевой этикет, как составная часть речевой культуры, играет важную роль в процессе общения и является носителем национально-этнического мышления, духовно-нравственных ценностей народа, которому он принадлежит. Речевой этикет также является регулятором этических и культурных норм речи и поведения в обществе.

В статье подчеркивается роль речевого этикета в системе человеческих отношений в обществе. Обсуждается место речевого этикета в речевой культуре и участие речевого этикета в языково-речевых процессах. В статье также подчеркивается роль речевого этикета в системе человеческих отношений в обществе.

V.Dj. Hasanzada

Speech etiquette as a universal language phenomenon

Summary

Speech etiquette, as an integral part of speech culture, plays an important role in the process of communication and is a carrier of the national-ethnic thinking, spiritual and moral values of the people to whom it belongs. Speech etiquette is also a regulator of ethical and cultural norms of speech and behavior in society.

The article emphasizes the role of speech etiquette in the system of human relations in society. The position of speech etiquette in speech culture and the participation of speech etiquette in language-speech processes are discussed. The article also highlights the role of speech etiquette in the system of human relations in society.

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2021